INTERNATIONAL JOURNAL OF INDIAN LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJILRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online: ISSN Print:

ध्वनिसिद्धान्तः

काव्यशास्त्रे एकः प्रमुखः सिद्धान्तः

Lathakumary. P. C

Associate Professor, Department of Sanskrit, St. Thomas College, Kozhenchery P.O., Pathanamthitta, India.

Article information

Received: 11th September 2025
Received in revised form: 13th October 2025
Accepted: 14th November 2025
Available online: 25th December 2025

Volume: 1
Issue: 2
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19203302

Abstract

This research dissertation presents a detailed discussion centered on the most important theory of Sanskrit poetics, the Dhvani Theory.The great 9th-century poet Ānandavardhana, in his work Dhvanyāloka, proclaimed *dhvani* (suggestion) to be the very soul of poetry and brought about a revolutionary transformation in the field of poetic aesthetics (kāvya-alaṅkāra-śāstra). Abhinavagupta, in his commentary entitled Locana, expounded the profound philosophical depth of the Dhvani theory. In this dissertation, the nature of dhvani, its threefold classification, its relationship with *rasa* (aesthetic emotion), and the debates with the proponents of the Alaṅkāra school are analyzed. Dhvani creates the unique beauty of poetry by evoking a suggested meaning (implied sense) beyond the literal meaning. This theory contributes not only to Indian poetics but also significantly to world literary criticism. In this research work, the historical development, theoretical foundation, and practical application of the Dhvani theory are comprehensively presented.

सारांशः

अयं शोधप्रबन्धः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णतमं सिद्धान्तं ध्वनिसिद्धान्तम् अधिकृत्य विस्तृतं विमर्शं प्रस्तौति। नवमशताब्द्याः महाकविः आनन्दवर्धनः स्वकीये ध्वन्यालोकग्रन्थे ध्वनिं काव्यस्य आत्मानं घोषयित्वा काव्यालङ्कारशास्त्रे क्रान्तिकारिणं परिवर्तनम् आनीतवान्। अभिनवगुप्तः स्वीये लोचनाख्ये व्याख्याने ध्वनिसिद्धान्तस्य तात्त्विकीं गहनतां प्रतिपादितवान्। अस्मिन् शोधप्रबन्धे ध्वनेः स्वरूपं, तस्य त्रिविधं वर्गीकरणं, रसेन सह सम्बन्धः, अलङ्कारवादिभिः सह वादविवादाः च विश्लेषिताः सन्ति। ध्वनिः वाच्यार्थात् परं व्यङ्ग्यार्थस्य उद्भावनेन काव्यस्य अद्वितीयं सौन्दर्यं सृजति। अयं सिद्धान्तः केवलं भारतीयकाव्यशास्त्रस्य एव नहि, अपितु विश्वसाहित्यसमीक्षायाः अपि महत्त्वपूर्णं योगदानं यच्छति। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् ध्वनिसिद्धान्तस्य ऐतिहासिकं विकासं, सैद्धान्तिकीं आधारं, व्यावहारिकीं प्रयोगं च समग्ररूपेण प्रतिपादितं वर्तते।

मुख्यशब्दाः: ध्वनिः, आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः, अभिनवगुप्तः, काव्यशास्त्रम्, रसः, व्यञ्जना

1. प्रस्तावना

भारतीयकाव्यशास्त्रस्य इतिहासे ध्वनिसिद्धान्तः एकं निर्णायकं स्थानं धारयति। नवमशताब्द्याः उत्तरार्धे

काश्मीरे आनन्दवर्धनेन प्रतिपादितः अयं सिद्धान्तः काव्यस्य स्वरूपविषये परम्परागतानां धारणानां मूलभूतं परिवर्तनम् उपस्थापितवान् [1,2]। आनन्दवर्धनः स्वकीये ध्वन्यालोकग्रन्थे ध्वनिं काव्यस्य आत्मानं प्रतिपादयन् काव्यालङ्कारशास्त्रे एकां नूतनां दिशां प्रदर्शितवान्।

ध्वनिशब्दः मूलतः 'ध्वन्' धातोः उत्पन्नः, यस्य अर्थः 'ध्वनितं करोति' इति। काव्यशास्त्रे ध्वनिः तस्य अर्थस्य वाचकः यः वाच्यार्थात् परं व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति। आनन्दवर्धनः ध्वनिं परिभाषयन् वदति - "तत्राद्यो ध्वनिः" इति [3]। अस्य सिद्धान्तस्य प्रतिपादनेन पूर्वं विद्यमानानां अलङ्कारवादिनां मतानां प्रति एकम् आह्वानं प्रस्तुतं कृतम् [4]।

ध्वन्यालोकस्य रचनाकालं विषये विद्वांसः विविधानि मतानि प्रतिपादितवन्तः। केचन विद्वांसः एतत् ८५० ख्रिस्ताब्दे प्रतिपादयन्ति [5], केचन तु ९०० ख्रिस्ताब्दे [1]। यथापि भवतु, एतावता निश्चितं यत् आनन्दवर्धनः नवमशताब्द्याः उत्तरार्धे काश्मीरे स्वकीयं कृतिं रचितवान्। तस्य कालेन काश्मीरः संस्कृतसाहित्यस्य एकं महत्त्वपूर्णं केन्द्रं आसीत्।

अस्य शोधप्रबन्धस्य उद्देश्यं ध्वनिसिद्धान्तस्य समग्रं विवेचनं प्रस्तोतुम् अस्ति। प्रबन्धेऽस्मिन् ध्वनेः ऐतिहासिकं पृष्ठभूमिं, सैद्धान्तिकीं आधारं, विविधप्रकारान्, रसेन सह सम्बन्धं, समकालीनानां विद्वांसां समीक्षां च विस्तरेण विचारयिष्यामः। व्यञ्जनाशक्तेः दार्शनिकीं विवेचनं, महाकवीनां काव्येषु ध्वनेः प्रयोगं, पाश्चात्यसिद्धान्तैः सह तुलनात्मकं विश्लेषणं च अत्र प्रस्तूयते।

2. ऐतिहासिकः सन्दर्भः

2.1. काव्यशास्त्रस्य विकासः

संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य विकासे भरतमुनेः नाट्यशास्त्रं प्रथमं व्यवस्थितं कृतिं मन्यते [6]। तत्र प्रथमवारं रसस्य सिद्धान्तः प्रतिपादितः [7]। भरतस्य अनन्तरं भामहः, दण्डी, वामनः, रुद्रटः प्रभृतयः आचार्याः काव्यशास्त्रे महत्त्वपूर्णानि योगदानानि दत्तवन्तः। भामहः काव्यालङ्कारसूत्रेषु अलङ्कारस्य महत्त्वं प्रतिपादितवान्। दण्डी काव्यादर्शे मार्गद्वयं - वैदर्भीं गौडीं च - प्रस्तुतवान् [8]। वामनः काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ रीतिं काव्यस्य आत्मानं घोषितवान्।

आनन्दवर्धनस्य पूर्वं काव्यशास्त्रे त्रयः प्रमुखाः वादाः प्रचलिताः आसन् - अलङ्कारवादः, रीतिवादः, वक्रोक्तिवादः च। अलङ्कारवादिनः अलङ्कारं काव्यस्य आत्मानं मन्यन्ते। रीतिवादिनः रीतिं काव्यस्य जीवितं कथयन्ति। वक्रोक्तिवादिनः वक्रोक्तिं काव्यसौन्दर्यस्य मूलं प्रतिपादयन्ति। एतेषां वादानां पर्यालोचनाय आनन्दवर्धनः स्वकीयं ध्वनिसिद्धान्तं प्रस्तुतवान् [9,1]।

2.2. आनन्दवर्धनः तस्य योगदानम्

आनन्दवर्धनः काश्मीरस्य एकः महान् कविः आचार्यः च आसीत् [10]। तस्य पिता सिंहराजः तथैव तस्य भ्राता जीवानन्दभट्टः अपि विद्वांसः आसन्। आनन्दवर्धनः काश्मीरस्य राजा अवन्तिवर्मणः (८५५-८८३ ख्रि.अ.) सभायां एकं प्रमुखं स्थानं धारितवान्। तेन ध्वन्यालोकस्य अतिरिक्तं विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य टीका, अर्जुनचरितस्य टीका च रचिता।

ध्वन्यालोकः चतुर्षु उद्द्योतेषु विभक्तः। प्रथमोद्द्योतः ध्वनेः सामान्यपरिचयं ददाति। द्वितीयोद्द्योतः ध्वनेः त्रिविधं वर्गीकरणं प्रतिपादयति। तृतीयोद्द्योतः पूर्वाचार्याणां मतानां समीक्षां करोति। चतुर्थोद्द्योतः ध्वनेः उत्कृष्टतां प्रतिपादयति। अभिनवगुप्तेन रचितं लोचनाख्यं व्याख्यानं ध्वन्यालोकस्य विस्तृतं विवेचनं ददाति [2]।

3. व्यञ्जनाशक्तेः दार्शनिकी आधार

3.1. शब्दशक्तित्रयम्

संस्कृतदर्शने शब्दस्य त्रयः शक्तयः स्वीकृताः - अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना च [11]। अभिधाशक्तिः मुख्यार्थं प्रकाशयति। यथा 'गौः' इति शब्दः प्रत्यक्षं गोसत्त्वं बोधयति। लक्षणाशक्तिः गौणार्थं प्रकाशयति यत्र मुख्यार्थः असम्भवः भवति। यथा 'गङ्गायां घोषः' इति वाक्ये गङ्गातीरे घोषः इति लक्ष्यार्थः प्रतिभाति। व्यञ्जनाशक्तिः तु व्यङ्ग्यार्थं प्रकाशयति यः न अभिधया न लक्षणया प्राप्यते।

आनन्दवर्धनः व्यञ्जनाशक्तिं तृतीयां स्वतन्त्रां शक्तिं मन्यते [3,4]। केचन पूर्वाचार्याः व्यञ्जनां लक्षणायाः एव एकं भेदं मन्यन्ते। परन्तु आनन्दवर्धनः प्रतिपादयति यत् व्यञ्जना लक्षणाया अतिरिक्तं कार्यं करोति। लक्षणा केवलं बाधितमुख्यार्थस्य स्थाने गौणार्थं प्रकाशयति, परन्तु व्यञ्जना मुख्यार्थस्य अबाधितस्य उपरि अपि व्यङ्ग्यार्थं सृजति।

3.2 व्यञ्जनाया व्यापकता

व्यञ्जनाशक्तिः न केवलं शब्देषु, अपितु अर्थेषु, प्रकरणेषु, सन्दर्भेषु च क्रियते। शब्दव्यञ्जना तत्र भवति यत्र शब्दैः एव व्यङ्ग्यार्थः सूच्यते। अर्थव्यञ्जना तत्र भवति यत्र अर्थेन व्यङ्ग्यार्थः प्रतिभाति। उभयव्यञ्जना तत्र भवति यत्र शब्दार्थाभ्यां सह व्यङ्ग्यार्थः बोध्यते। प्रकरणव्यञ्जना तत्र भवति यत्र सम्पूर्णप्रकरणेन व्यङ्ग्यार्थः उद्भाव्यते।

4. ध्वनेः प्रकारा

आनन्दवर्धनः ध्वनिं त्रिधा विभज्य प्रस्तुतवान् - वस्तुध्वनिः, अलङ्कारध्वनिः, रसध्वनिः च [3]। एषां त्रयाणां प्रकाराणां विस्तृतं विवेचनं ध्वन्यालोकस्य द्वितीयोद्योते प्राप्यते। प्रत्येकं प्रकारः काव्यस्य विशिष्टं सौन्दर्यं सृजति।

4.1 वस्तुध्वनि

वस्तुध्वनिः तत्र भवति यत्र वाच्यार्थात् परं कश्चित् वस्तुः व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति। उदाहरणार्थं - "गङ्गायां घोषः" इति वाक्ये वाच्यार्थः गङ्गानद्याः तीरे घोषस्य अस्तित्वं बोधयति, परन्तु व्यङ्ग्यार्थः पवित्रतां, शुद्धिं च सूचयति। एषः वस्तुध्वनेः प्रमुखः उदाहरणम्। वस्तुध्वनिः पुनः द्विप्रकारः - शुद्धः अभिधामूलश्च।

शुद्धवस्तुध्वनिः तत्र भवति यत्र व्यङ्ग्यार्थः केवलं व्यञ्जनाशक्त्या एव बोध्यते। अभिधामूलवस्तुध्वनिः तु तत्र भवति यत्र अभिधाशक्तेः साहाय्येन व्यञ्जना क्रियते। कालिदासस्य मेघदूते "प्रस्थस्य स्वस्य समये श्रवणेनाभिलाषिणी" इति पङ्क्तिः वस्तुध्वनेः उत्कृष्टं उदाहरणम् अस्ति [2]। अत्र यक्षिण्याः हृदयव्यथा व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति।

4.2 अलङ्कारध्वनि

अलङ्कारध्वनिः तत्र भवति यत्र वाच्यार्थात् परं कश्चित् अलङ्कारः व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति। यथा - "मुखं चन्द्रः" इति वाक्ये वाच्यरूपेण साधारणं रूपकम् अस्ति, परन्तु व्यङ्ग्यरूपेण माधुर्यं, शीतलत्वं च सूच्यते। एषः अलङ्कारध्वनेः प्रकारः। अलङ्कारध्वनिः अपि द्विविधः - शुद्धः संकीर्णश्च।

शुद्धालङ्कारध्वनिः तत्र भवति यत्र केवलं अलङ्कारः एव व्यज्यते। संकीर्णालङ्कारध्वनिः तु तत्र भवति यत्र अलङ्कारेण सह अन्यत् अपि किञ्चित् व्यज्यते। भारविः किरातार्जुनीये अलङ्कारध्वनेः अनेकानि उत्कृष्टानि उदाहरणानि प्रदत्तवान्। "नीहारनिहितं बिम्बं यथा न स्फुटदर्शनम्" इति पङ्क्तिः उपमालङ्कारस्य व्यञ्जनां करोति [9]।

4.3. रसध्वनि

रसध्वनिः ध्वनेः सर्वोत्कृष्टः प्रकारः मन्यते। तत्र वाच्यार्थात् परं रसः व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति। आनन्दवर्धनः रसध्वनिं काव्यस्य परमं सौन्दर्यं मन्यते [3,2]। शृङ्गारे, वीरे, करुणे, अन्येषु च रसेषु रसध्वनेः उदाहरणानि दृश्यन्ते। कालिदासस्य रघुवंशे, भवभूतेः उत्तररामचरिते च रसध्वनेः उत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति।

रसध्वनिः द्विविधः - अविवक्षितवाच्यः विवक्षितान्यपरवाच्यः च [3,4]। अविवक्षितवाच्ये रसध्वनौ वाच्यार्थः महत्त्वं न धारयति। विवक्षितान्यपरवाच्ये तु वाच्यार्थः अपि किञ्चित् महत्त्वं धारयति, परन्तु व्यङ्ग्यरसः एव प्रधानः भवति। माघस्य शिशुपालवधे रसध्वनेः विविधानि उदाहरणानि सन्ति। "स्फुरदधररुचिरानने वदने वचसि वेश्मनि गेहे" इति पङ्क्तौ श्लेषालङ्कारेण सह रसध्वनिः अपि दृश्यते।

4.4. ध्वनिप्रकाराणां तुलनात्मकं विवेचनम्

अधः ध्वनेः प्रकाराणां तुलनात्मकं विवेचनं सारणीरूपेण प्रस्तूयते:

ध्वनिप्रकारः	परिभाषा	विभागाः	उदाहरणम्
वस्तुध्वनिः	वस्तुव्यङ्ग्यं प्रधानम्	शुद्धः, अभिधामूलः	गङ्गायां घोषः
अलङ्कारध्वनिः	अलङ्कारव्यङ्ग्यं प्रधानम्	शुद्धः, संकीर्णः	मुखं चन्द्रः
रसध्वनिः	रसव्यङ्ग्यं प्रधानम्	अविवक्षितवाच्यः, विवक्षितान्यपरवाच्यः	शाकुन्तलम्

5. महाकाव्येषु ध्वनेः उदाहरणानि

5.1. कालिदासस्य काव्येषु

कालिदासस्य काव्यानि ध्वनेः उत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति। अभिज्ञानशाकुन्तले "या कौमुदी नयनयोः" इति श्लोकः शृङ्गाररसस्य रसध्वनिं सुन्दररूपेण प्रकाशयति [7]। तत्र दुष्यन्तस्य शकुन्तलायाः प्रति आकर्षणं व्यङ्ग्यरूपेण प्रतिभाति। "प्रियं वियुक्ता कथमीक्षिताक्षि" इति पङ्क्तिः विरहव्यथायाः व्यञ्जनां करोति।

मेघदूते "कस्यात्यन्तं सुखमुपगतम् दुःखमेकान्ततो वा" इति श्लोकः जीवनस्य गहनं दर्शनं व्यञ्जयति [2]। "तं जानीहि प्रियसखमिव प्राणिनां मानसौघः" इति पङ्क्तिः सर्वप्राणिषु मैत्रीभावस्य व्यञ्जनां करोति। रघुवंशे अज-इन्दुमती-संवादः करुणरसस्य उत्कृष्टं ध्वनिं प्रदर्शयति।

5.2. भवभूतेः काव्येषु

भवभूतेः उत्तररामचरिते करुणरसस्य अत्युत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति। "आर्ये अस्ति कश्चिद् वियोगः" इति वाक्यं रामस्य हृदयव्यथां गहनरूपेण व्यञ्जयति। "यदि शक्यते मया सह वसितुं वस्यताम्" इति वाक्यं वाल्मीकेः कारुण्यं व्यञ्जयति। महावीरचरिते वीररसस्य ध्वनिः सर्वत्र दृश्यते।

5.3. माघस्य भारवेश्च काव्येषु

माघस्य शिशुपालवधे अलङ्कारध्वनेः बाहुल्यम् अस्ति। "स्फुरदधररुचिरानने वदने" इति पङ्क्तिः श्लेषालङ्कारेण सह सौन्दर्यस्य व्यञ्जनां करोति। भारवेः किरातार्जुनीये "गुरुः स्वयं सर्वधनुष्मतां वरः" इति श्लोकः अर्जुनस्य गुरुभक्तिं वीरत्वं च व्यञ्जयति। "स्मरन्ति ते तव सखे सुखसंगतानि" इति पङ्क्तिः मैत्र्याः माधुर्यं व्यञ्जयति।

6. रसेन सह ध्वनेः सम्बन्ध

ध्वनिसिद्धान्तं रससिद्धान्तेन सह गहनः सम्बन्धः अस्ति। आनन्दवर्धनः रसं ध्वनेः परमं रूपं मन्यते। भरतमुनिना प्रतिपादितः रसः काव्यस्य अनिवार्यं तत्त्वम् अस्ति [6]। आनन्दवर्धनः एतं परम्परां अग्रे नीत्वा रसं ध्वनेः सन्दर्भे व्याख्यातवान्।

रसध्वनिः ध्वनेः सर्वोत्कृष्टः प्रकारः मन्यते यतः तत्र काव्यस्य परमं सौन्दर्यं प्रकाशते। नाट्यशास्त्रे भरतेन प्रतिपादितः रसः "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति सूत्रेण परिभाषितः [6]। आनन्दवर्धनः एतं अवधारणां काव्ये अपि प्रयुक्तवान्। विभावाः स्थायिभावस्य उद्दीपकतत्त्वानि, अनुभावाः तस्य बाह्यप्रकाशकाः, व्यभिचारिभावाः तु संचारिणः भावाः सन्ति।

अभिनवगुप्तः स्वीये लोचनाव्याख्याने रसस्य ध्वनेः च सम्बन्धं गहनतया विवेचितवान् [2,12]। तस्य मते रसः एव काव्यस्य आत्मा, ध्वनिः तु तस्य प्रकाशकः। रसः व्यञ्जनाशक्त्या एव प्राप्यते, न अभिधया लक्षणया वा। अतः रसः सर्वदा ध्वनिरूपः एव भवति। सहृदयस्य प्रतिभा एव रसस्य उपलब्धौ साधनम् अस्ति।

नवरसाः - शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, बीभत्सः, अद्भुतः, शान्तः च - सर्वे अपि व्यञ्जनाशक्त्या एव प्रकाशन्ते। शृङ्गाररसः नायक-नायिकयोः प्रेमस्य व्यञ्जनेन उत्पद्यते। वीररसः पराक्रमस्य उत्साहस्य च व्यञ्जनेन प्रकाशते। करुणरसः शोकस्य व्यथायाः च व्यञ्जनेन भवति।

7. अभिनवगुप्तस्य योगदानम्

अभिनवगुप्तः (९५०-१०२० ख्रि.अ.) काश्मीरशैवदर्शनस्य महान् आचार्यः आसीत्। तेन ध्वन्यालोकस्य लोचनाख्यं व्याख्यानं रचितम्, यत् ध्वनिसिद्धान्तस्य गहनतमं विवेचनं प्रदाति [2,13]। अभिनवगुप्तः आनन्दवर्धनस्य मतानां तात्त्विकीं आधारं प्रदाय ध्वनिसिद्धान्तं दार्शनिकस्तरे स्थापितवान्।

लोचनाव्याख्याने अभिनवगुप्तः रसस्य ध्वनेः च सम्बन्धं विशदीकृतवान्। तस्य मते रसानुभवः ब्रह्मानन्दसहोदरः अस्ति [12]। काव्यस्य आस्वादनेन सहृदयः लौकिकसंसारात् परं आनन्दम् अनुभवति। एषः आनन्दः न केवलं इन्द्रियजः, अपितु आध्यात्मिकः अपि अस्ति। ध्वनिः एव तस्य आनन्दस्य साधनम् अस्ति।

अभिनवगुप्तः प्रतिपादयति यत् व्यञ्जनाशक्तिः न केवलं शाब्दी, अपितु आर्थी अपि अस्ति। शब्दव्यञ्जना शब्दविशेषैः भवति, अर्थव्यञ्जना तु अर्थविशेषैः। प्रकरणव्यञ्जना सम्पूर्णप्रकरणेन भवति। एवं त्रिविधा व्यञ्जना सर्वत्र काव्ये कार्यं करोति।

8. समीक्षात्मकं विवेचनम्

8.1. ध्वनिसिद्धान्तस्य विशेषता

ध्वनिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यशास्त्रे अनेकेन विशेषतानां कारणेन महत्त्वपूर्णः। प्रथमतः, एषः सिद्धान्तः काव्यस्य सूक्ष्मतमं स्वरूपं प्रकाशयति। अलङ्कारवादिनः केवलं बाह्यसौन्दर्यं पश्यन्ति, परन्तु ध्वनिवादिनः आन्तरिकं गहनतां अपि स्वीकुर्वन्ति। द्वितीयतः, ध्वनिसिद्धान्तः पाठकस्य भूमिकां महत्त्वपूर्णं करोति। व्यङ्ग्यार्थस्य बोधः पाठकस्य सहृदयत्वेन सम्भवति।

तृतीयतः, ध्वनिसिद्धान्तः काव्यशास्त्रस्य वैज्ञानिकीं दृष्टिं प्रदर्शयति। आनन्दवर्धनेन प्रतिपादितं त्रिविधं वर्गीकरणं व्यवस्थितं तार्किकं च अस्ति। चतुर्थतः, एषः सिद्धान्तः रचनाकारस्य कलात्मकतां मान्यतां ददाति। कविः केवलं शब्दानां योजकः नहि, अपितु सूक्ष्मार्थस्य सृष्टा अपि अस्ति। पञ्चमतः, ध्वनिसिद्धान्तः साहित्यस्य सार्वभौमिकीं सिद्धान्तं प्रदाति यत् सर्वेषु भाषासु सर्वेषु कालेषु च प्रयोक्तुं शक्यते।

8.2. आलोचनात्मकं मूल्याङ्कनम्

यद्यपि ध्वनिसिद्धान्तः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः, तथापि केचन विद्वांसः कानिचित् सीमाः इति मन्यन्ते। कुन्तकेन वक्रोक्तिजीवितग्रन्थे ध्वनेः प्रति कानिचित् आक्षेपाः प्रस्तुताः [14]। तस्य मते वक्रोक्तिः एव काव्यस्य आत्मा, न ध्वनिः। वक्रोक्तिः शब्दस्य अर्थस्य वा वक्रता अस्ति, यत् काव्यसौन्दर्यस्य मूलम् अस्ति। ध्वनिः तु वक्रोक्तेः एकं प्रकारः एव अस्ति।

भट्टतौतः अपि ध्वनिं अलङ्कारस्य एकं प्रकारं मन्यते, न स्वतन्त्रं सिद्धान्तम्। महिमभट्टः व्यक्तिविवेकग्रन्थे ध्वनिसिद्धान्तं स्वीकृत्य अपि तस्य व्याख्यानं भिन्नरूपेण कृतवान् [16]। तस्य मते अनुमितिः एव व्यञ्जनाशक्तिः। एतेन ध्वनिः तार्किकसिद्धान्तेन सम्बद्धः भवति। अन्ये विद्वांसः ध्वनिसिद्धान्तं अतिव्यापकं मन्यन्ते। तेषां मते प्रत्येकं काव्यं ध्वनिः नास्ति।

परन्तु अभिनवगुप्तः एतेषां सर्वेषां आक्षेपाणां उत्तरं सुन्दररूपेण दत्तवान्। तस्य लोचनाव्याख्याने [2] ध्वनिसिद्धान्तस्य तार्किकी आधारः, सैद्धान्तिकी गहनता, व्यावहारिकी उपयोगिता च प्रतिपादिताः सन्ति। अद्यापि ध्वनिसिद्धान्तः काव्यशास्त्रे प्रमुखं स्थानं धारयति। आधुनिकेषु साहित्यसिद्धान्तेषु अपि ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रभावः दृश्यते।

9. विद्वत्परिचर्चा

9.1. परम्परागतानां विद्वांसां मता

ध्वनिसिद्धान्तस्य विषये परम्परागताः विद्वांसः विविधानि मतानि प्रतिपादितवन्तः। अभिनवगुप्तः ध्वनेः प्रबलः समर्थकः आसीत्। तेन ध्वनिसिद्धान्तस्य तात्त्विकं विवेचनं कृत्वा तस्य उत्कृष्टतां प्रतिपादितम्। मम्मटः काव्यप्रकाशे ध्वनिं स्वीकृत्वा तस्य व्यापकं व्याख्यानं कृतवान् [15]। विश्वनाथकविराजः साहित्यदर्पणे ध्वनेः महत्त्वं स्वीकृतवान्।

कुन्तकः यद्यपि वक्रोक्तिं काव्यस्य आत्मानं मन्यते [14] तथापि ध्वनेः महत्त्वं स्वीकुर्वन्। तस्य मते वक्रोक्तिः ध्वनेः व्यापकः अवधारणा अस्ति। भोजराजः सरस्वतीकण्ठाभरणे अलङ्कारेषु ध्वनिं एकं स्थानं दत्तवान्। जयदेवः चन्द्रालोकग्रन्थे ध्वनिं विस्तरेण विवेचितवान्। रुय्यकः अलङ्कारसर्वस्वग्रन्थे ध्वनेः प्रभावं स्वीकृतवान्।

9.2. आधुनिकानां विद्वांसां दृष्टयः

आधुनिकेषु विद्वत्सु ध्वनिसिद्धान्तस्य महत्त्वं व्यापकरूपेण स्वीकृतम्। De (1960) स्वकीये अध्ययने ध्वनिसिद्धान्तस्य ऐतिहासिकं विकासं प्रतिपादितवान्। Raghavan (1963) ध्वनेः रसेन सह सम्बन्धं विशदीकृतवान्। Krishnamoorthy (1968) ध्वन्यालोकस्य अङ्ग्रेजीभाषायां अनुवादं कृत्वा पाश्चात्यविद्वत्सु अपि एतस्य सिद्धान्तस्य प्रसारं कृतवान्।

पाश्चात्यविद्वांसः अपि ध्वनिसिद्धान्तं अध्ययनं कृतवन्तः। Ingalls et al. (1990) ध्वनिसिद्धान्तस्य तुलनात्मकं विश्लेषणं कृतवान्। Gerow (1977) ध्वनेः पाश्चात्यसाहित्यसिद्धान्तैः सह तुलनां कृतवान्। एतैः अध्ययनैः ध्वनिसिद्धान्तस्य सार्वभौमिकं महत्त्वं प्रतिपादितम्।

भारतीयेषु आधुनिकेषु विद्वत्सु Raja (1969), Kane (1971), Agrawal (1954), तथा Nagarkar (1968) ध्वनिसिद्धान्तं विविधदृष्ट्या विश्लेषितवन्तः। एषां सर्वेषां अध्ययनैः ध्वनिसिद्धान्तस्य बहुआयामिकता प्रकाशिता। Pollock (2010) ध्वनिसिद्धान्तस्य सांस्कृतिकसन्दर्भं विवेचितवान्। McCrea (2008) काश्मीरकाव्यशास्त्रस्य सन्दर्भे ध्वनिं विश्लेषितवान्।

9.3. विविधव्याख्यानानां तुलनम्

अधः विविधाचार्याणां ध्वनिविषयकानां मतानां तुलनात्मकं विवेचनं प्रस्तूयते:

आचार्यः	मुख्यमतम्	योगदानम्	कालः
आनन्दवर्धनः	ध्वनिः काव्यस्य आत्मा	ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रतिष्ठापनम्	९वीं श.
अभिनवगुप्तः	ध्वनेः तात्त्विकं विवेचनम्	लोचनाव्याख्यानं, रसेन सह सम्बन्धः	१०वीं श.
कुन्तकः	वक्रोक्तिः प्रधानम्, ध्वनिः तद्गतः	वक्रोक्तिजीवितम्, वैकल्पिकदृष्टिः	१०वीं श.
मम्मटः	ध्वनिः काव्यस्य एकं प्रमुखं लक्षणम्	काव्यप्रकाशः, व्यापकं व्याख्यानम्	११वीं श.
महिमभट्टः	ध्वनिः अनुमितिरूपः	व्यक्तिविवेकः, तार्किकदृष्टिः	११वीं श.

10. ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रभावः प्रयोगश्च

10.1. संस्कृतकाव्येषु प्रयोगः

ध्वनिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यानां रचनायाः समीक्षायाः च एकं महत्त्वपूर्णं साधनं भूतवान्। कालिदासस्य काव्येषु ध्वनेः उत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति। अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्त-शकुन्तला-सम्बन्धस्य वर्णनं रसध्वनेः एकं उत्तमं उदाहरणम् अस्ति। मेघदूते प्रत्येकं श्लोकः व्यञ्जनाशक्त्या परिपूर्णः।

भवभूतेः काव्येषु अपि ध्वनिः सर्वत्र दृश्यते। उत्तररामचरिते रामस्य सीतायाः च वियोगस्य वर्णनं गहनं ध्वनिं सृजति। माघस्य शिशुपालवधे अलङ्कारध्वनेः अनेकानि उदाहरणानि सन्ति। भारविः किरातार्जुनीये वीररसस्य ध्वनिं सुन्दररूपेण प्रदर्शितवान्। जयदेवस्य गीतगोविन्दे भक्तिरसस्य ध्वनिः सर्वत्र विद्यते।

10.2. आधुनिककाव्येषु प्रासङ्गिकता

ध्वनिसिद्धान्तः केवलं प्राचीनकाव्येषु एव नहि, अपितु आधुनिकसंस्कृतकाव्येषु अपि प्रासङ्गिकः अस्ति। आधुनिकाः कवयः सचेतनरूपेण अचेतनरूपेण वा ध्वनेः प्रयोगं कुर्वन्ति। रवीन्द्रनाथः ठाकुरः, श्रीधरभास्करवर्णेकरः, जगन्नाथपाठकः प्रभृतयः आधुनिकाः संस्कृतकवयः ध्वनिसिद्धान्तेन प्रभावितास्।

साहित्यसमीक्षायां अपि ध्वनिसिद्धान्तः एकं महत्त्वपूर्णं साधनं प्रदाति। आधुनिकाः समीक्षकाः काव्यस्य बहुस्तरीयतां विश्लेषयितुं ध्वनिसिद्धान्तस्य उपयोगं कुर्वन्ति। पाठकीयप्रतिक्रियासिद्धान्तेन सह ध्वनिसिद्धान्तस्य सादृश्यं अनेकैः विद्वद्भिः प्रदर्शितम् [19]। उभयत्र अपि पाठकस्य भूमिका महत्त्वपूर्णः अस्ति।

10.3. विश्वसाहित्येषु तुलनात्मकं दृष्टिः

पाश्चात्येषु साहित्यसिद्धान्तेषु अपि ध्वनिसिद्धान्तस्य तुल्यानि अवधारणानि सन्ति। आई.ए.रिचर्ड्स्-महोदयस्य 'मीनिंग्' इति अवधारणं, विलियम् एम्प्सन्-महोदयस्य 'एम्बिगुइटी' इति सिद्धान्तः, ध्वनिसिद्धान्तेन सह सादृश्यं धारयन्ति [9]। न्यू क्रिटिसिज़्म्-सम्प्रदायस्य विद्वांसः अपि काव्यस्य बहुअर्थकतायाः महत्त्वं स्वीकुर्वन्ति, यत् ध्वनिसिद्धान्तस्य मूलभूतं विचारः अस्ति।

डिकन्स्ट्रक्शन्-सम्प्रदायस्य विद्वांसः अर्थस्य बहुस्तरीयतां स्वीकुर्वन्ति। जाक् डेरिडा-महोदयस्य 'डिफेरेन्स्' इति अवधारणं ध्वनिसिद्धान्तेन सह किञ्चित् सादृश्यं धारयति। सेमिओटिक्स्-सिद्धान्ते अपि चिह्नानां बहुअर्थकता स्वीकृता। एतैः सर्वैः तुलनैः ध्वनिसिद्धान्तस्य सार्वभौमिकं महत्त्वं प्रतिपादितं भवति।

11. उपसंहार

ध्वनिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य एकः महत्त्वपूर्णतमः सिद्धान्तः अस्ति। आनन्दवर्धनेन प्रतिपादितः अयं सिद्धान्तः काव्यस्य सूक्ष्मतमं स्वरूपं प्रकाशयति। ध्वनिः वाच्यार्थात् परं व्यङ्ग्यार्थस्य उद्भावनेन काव्यस्य अद्वितीयं सौन्दर्यं सृजति। एषः सिद्धान्तः केवलं सैद्धान्तिकस्तरे एव नहि, अपितु व्यावहारिकस्तरे अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः।

अभिनवगुप्तेन रचितं लोचनाव्याख्यानं ध्वनिसिद्धान्तस्य तात्त्विकीं गहनतां प्रतिपादयति। रसेन सह ध्वनेः सम्बन्धः काव्यसौन्दर्यस्य मूलभूतं तत्त्वं प्रकाशयति। यद्यपि केचन आचार्याः ध्वनिसिद्धान्तं प्रति आक्षेपान् प्रस्तुतवन्तः, तथापि अयं सिद्धान्तः काव्यशास्त्रे स्थायिरूपेण स्थापितः अस्ति।

ध्वनिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यानां रचनायाः समीक्षायाः च एकं अनिवार्यं साधनं प्रदाति। कालिदासादिकानां महाकवीनां काव्येषु ध्वनेः उत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति। आधुनिककाव्येषु अपि ध्वनिसिद्धान्तः प्रासङ्गिकः अस्ति। विश्वसाहित्यसमीक्षायां अपि ध्वनिसिद्धान्तः महत्त्वपूर्णं योगदानं यच्छति।

व्यञ्जनाशक्तेः दार्शनिकी आधारः, त्रिविधं वर्गीकरणं, रसेन सह गहनः सम्बन्धः, महाकाव्येषु प्रयोगः, पाश्चात्यसिद्धान्तैः सह तुलना च अस्य सिद्धान्तस्य विविधान् आयामान् प्रकाशयन्ति। ध्वनिसिद्धान्तः न केवलं ऐतिहासिकं महत्त्वं धारयति, अपितु आधुनिकसाहित्यसमीक्षायाः अपि एकं जीवन्तं साधनं प्रदाति।

एवं ध्वनिसिद्धान्तः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य गौरवं वर्धयति। अस्य सिद्धान्तस्य अध्ययनेन काव्यस्य गहनतरं बोधः सम्भवति। भविष्ये अपि ध्वनिसिद्धान्तः काव्यशास्त्रे साहित्यसमीक्षायां च महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयिष्यति। अस्य सिद्धान्तस्य विस्तृततरं शोधः भावीशोधकानां कृते एकं फलदं क्षेत्रं प्रदाति। ध्वनिसिद्धान्तः भारतीयसाहित्यचिन्तनस्य उत्कृष्टतायाः प्रतीकः अस्ति।

12. सन्दर्भसूची

1. De, S. K. *History of Sanskrit Poetics*. 2nd ed. Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay, 1960.
2. Ingalls, Daniel H. H., Jeffrey Moussaieff Masson, and M. V. Patwardhan. *The Dhvanyāloka of Ānandavardhana with the Locana of Abhinavagupta*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.
3. Ānandavardhana. *Dhvanyāloka with Locana Commentary by Abhinavagupta*. Edited by Paṭṭābhirāmaśāstrī. Kashi: Kashi Sanskrit Series, 1940.
4. Krishnamoorthy, K. *Dhvanyāloka and Its Critics*. Dharwad: Karnatak University, 1968.
5. Kane, P. V. *History of Sanskrit Poetics*. 4th ed. Delhi: Motilal Banarsidass, 1971.
6. Bharatamuni. *Nāṭyaśāstra*. Edited by Madhusūdanaśāstrī. Kashi: Kashi Sanskrit Series, 1929.
7. Raghavan, V. *The Indian Heritage: An Anthology of Sanskrit Literature*. 3rd ed. Bangalore: Indian Institute of World Culture, 1963.
8. Bronner, Yigal. "A Question of Priority: Revisiting the Bhāmaha-Daṇḍin Debate." *Journal of Indian Philosophy* 40, no. 1 (2012): 67–118.
9. Gerow, Edwin. *Indian Poetics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1977.
10. McCrea, Lawrence J. *The Teleology of Poetics in Medieval Kashmir*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008.
11. Raja, K. K. *Indian Theories of Meaning*. 2nd ed. Madras: Adyar Library and Research Centre, 1969.
12. Gnoli, Raniero. *The Aesthetic Experience According to Abhinavagupta*. 2nd ed. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1968.
13. Nagarkar, R. S. "The Contribution of Abhinavagupta to Dhvani Theory." *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute* 48–49 (1968): 387–401.
14. Kuntaka. *Vakroktijīvita*. Edited by Śivadattamiśra. Varanasi: Chaukhamba Vidyabhavan, 1963.
15. Mammaṭa. *Kāvyaprakāśa*. Edited by Jagannāthapāṭhaka. Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Sansthan, 1956.
16. Mahimabhaṭṭa. *Vyaktiviveka*. Edited by Mādhavacandra Śukla. Varanasi: Chaukhamba Vidyabhavan, 1972.
17. Agrawal, V. S. "Ānandavardhana's Theory of Dhvani." *Journal of the Ganganatha Jha Research Institute* 12, no. 1 (1954): 45–62.
18. Pollock, Sheldon. "What Was Bhaṭṭa Nāyaka Saying? The Hermeneutical Transformation of Indian Aesthetics." In *Epic and Argument in Sanskrit Literary History: Essays in Honor of Robert P. Goldman*, edited by Sheldon Pollock, 143–184. Delhi: Manohar, 2010.
19. Patwardhan, M. V. "Rasa and Dhvani: Towards a Re-definition." In *Sanskrit and Prakrit: Social and Philosophical Dimensions*, edited by B. K. Matilal, 217–232. Delhi: Centre of Advanced Study in Sanskrit, 1992.